

Latvijas Universitāte
Filozofijas un socioloģijas institūts

Strīdus telpa — jautājums par pilsētu pilsoniskajā
sabiedrībā

Mana referāta pamatā ir telpa socioloģiskā iztēlē. Septiņdesmitajos gados bija vērojams nozīmīgs kāpinājums teorētisko domātāju interesē par telpas sociālo dimensiju. To izraisīja dažādi procesi (post)modernajā pasaulē. Anrī Lefevrs (*Henry Lefebvre*) bija tas, kurš savā ļoti rosinošajā darbā "*La Production de L'espace*" (1974, angļiski tulkots 1991. gadā kā "*The Production of Space*" — "Telpas produkcija") parādīja kritisku pieeju domāšanai par telpu. Telpa (urbānā un impēriskā) bija vitāli svarīga kapitālistiskās sabiedrības attīstībai, jo telpa ir politiska un produktīva. Analizējot attiecības starp telpu un sabiedrību, mēs paplašinām savas iespējas kaut ko pateikt par pasauli, kurā dzīvojam. Es pievērsīšos attīstībai vai, lietojot politekonomijas leksiku, telpas produkcijai Rīgā, Latvijas galvaspilsētā. Teritorijas attīstības līmenis nav vienmērīgs. Tam ir konfliktējošs raksturs. Telpa atspoguļo varas attiecības aplūkojamajā sabiedrībā. Procesu būtība ir konkurence starp cilvēkiem, cilvēku grupām, interesēm un kapitālu. Mēs arvien biežāk dzirdam par pilsoniskās sabiedrības mobilizēšanos, sabiedriskām un mākslas kustībām, protestiem un kritiku, kas vērsas pret dažādiem pilsētas telpas aspektiem. Šajā rakstā es aplūkošu visiezīmīgākās tendences pilsētas telpā. Raksts ir sava veida rezumējums autora pilsētas dzīves pieredzei, novērojumiem, kas apstiprina dažādus teorētiskus viedokļus par pārmaiņām un tendencēm pilsētas telpā visā pasaulē un arī Rīgā — autora pašreizējā dzīves vietā.

Vispirms es iezīmēšu dažus teorētiskus momentus, kas varētu būt pamatā mūsu redzējumam un uztvērumam, vērojot pilsētas ainavā notiekošo. Pēc tam pievērsīšos empīriskām liecībām, kas kopumā atklāj vai tieši atspoguļo modernās pilsētas sociotelpisko pārmaiņu attīstības procesu. To pārmaiņu, kuras šķiet rosinošas ne vien sociologiem, bet arī māksliniekiem — un varbūt pat lielākā mērā nekā zinātniekiem vai filozofiem.

Telpiskās refleksijas

Latvijā kā jau "īstenā" postindustriālā valstī visstraujāk augošā nacionālās ekonomikas nozare ir tirdzniecība, komercija. Tomēr nav gluži tiesa, ka mēs neražojam nekādu produkciju, tikai apmaināmies precēm. Mums ir produkcija, tikai ne produkcija tradicionālā uztverē. Ar to es domāju faktu, ka otrajā vietā Latvijas ekonomikā ar 20% pieaugumu salīdzinājumā ar iepriekšējā gada rādītājiem ir būvindustrija.¹ Tātad — kas ir produkcija, ko mēs ražojam? Tā ir telpa. Sabiedrība ražo telpas produkciju.

Ražot telpu, protams, nav tas pats, kas ražot maizi vai mašīnas, taču tā nav manis patvaļīgi izraudzīta metafora — jēdzienu produkcija saistībā ar telpu akadēmiskajā apritē ieviesa franču filozofs un sociologs Anrī Lefevrs. Vēl vairāk — mūsdienu urbāno politekonomiju ir veidojušas lielākoties Lefevra idejas par telpas dialektisko struktūru un kapitālistisko telpiskošanu. Šodien atpazīstamākais šīs jomas teorētiķis cilvēka ģeogrāfs Deivids Hārvijs (*David Harvey*) raksta, ka telpa kā nozīmīgs elements sociālajā analizē parādās kopš 20. gs. septiņdesmitajiem gadiem. Tam par cēloni ir konkrēti globāli procesi — tādi kā cilvēku un kapitāla mobilitātes pieaugums, kuru paātrina ierobežojošo noteikumu atcelšanas politika, brīvais tirgus, transnacionalizācija un jaunu teritoriālu veidojumu rašanās. Gan Anrī Lefevra, gan Deivida Hārvija viedokļi ir bijuši visnozīmīgākie diskusijās par telpu kā galējo arēnu, kurā sevi izspēlē kapitālisms, un to, kā kapitālistiskā ražošanas veida ietekmē tiek atražota noteikta telpa. Un — no cita viedokļa — Lefevrs, attīstot Marksa idejas, pierāda, ka arī telpa ir ražotājspēks, kas ģenerē ekonomisku varu un hegemoniju. Telpas kārtība kontrolē sabiedrībai piemītošās pretrunas varas turētāju labā. Kapitālisms, kā uzskata Lefevrs, sevi uztur, izmantojot telpu kā to attiecību pastiprinātāju, kuras nepieciešamas tā izdzīvošanai. Lai, piemēram, atceramies marginalizācijas un reģionalizācijas, suburbizācijas un getoizācijas fenomenus. Mēs varam teikt, ka telpa ir aktīvs varas attiecību, rekonfigurācijas, fragmentācijas un konsolidācijas komponents. Ģeogrāfiskās realitātes īstenībā ir ar ideoloģijas piemaisījumiem un atklājas kā politiskās darbības instruments un kā ekonomiska svira. Lefevrs konceptualizē telpu, balstoties uz triādi, kas sastāv no fiziskā, garīgā un sociālā aspekta. Runājot Lefevra vārdiem, tā ir atšķirība starp darbību telpā,

¹ Precīzāki un jaunāki dati atrodami Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes paziņojumā presei (23.08.2004.), kur teikts: "2004.gada pirmajā pusgadā būvniecības apjomi veidoja 228,7 miljonus latu, kas ir par 12,4% (rēķinot salīdzināmās cenās) vairāk nekā 2003.gada pirmajā pusgadā."

priekšstatu par telpu un reprezentācijas telpu. Mēs varam runāt arī par uztverto, priekšstatīto un izdzīvoto telpu. Telpas nojēgums ietver ikdienas rutīnas procesus, zonu un reģionu veidošanu; zināšanu formas, kartes un matemātiku, kas kalpo par instrumentu inženieriem, pilsētplānotājiem; tāpat simboliku, nozīmes un fantāzijas, kas piederīgas telpai, un pretošanos dominējošajai telpas kārtībai.

Saskaņā ar vienu no interpretācijām (*Gregory, 1994*), lietojot jēdzienu "telpas produkcija", Lefevrs konceptualizē telpu tāpat, kā Kārlis Markss reiz konceptualizēja darbu. Viņš norāda uz Marksa ieviesto šķirumu starp abstrakto darbu, kas rada maiņas vērtības, un konkrēto darbu, kas rada lietojamās vērtības. Tādējādi mēs varam analītiski šķirt abstrakto un konkrēto telpu. Lefevram abstraktā telpa ir "aprēķināšanas un arvien pieaugoša viendabīguma telpa, komercializēta telpa, kur ikviens elements ir apmaiņas objekts un tārad aizstājams; policejiska telpa, kurā valsts nepieļauj pretošanos vai kavēkļus. Tādējādi ekonomiskā un politiskā telpa tuvinās visu atšķirību likvidēšanas virzienā." (*Lefebvre, 1979, p. 293.*)

Citiem vārdiem sakot, abstraktā telpa ir dominējošo grupu telpas priekšstatījums, telpa, kas tiecas būt viendabīga, instrumentāla un ahistoriska, tādējādi nostiprinot valsts varu un brīvu kapitāla plūsmu. Šī telpa ir radīta dažādām birokrātiskām, plānošanas un tirgvedības operācijām. Pretstatā tai konkrētā telpa ir ikdienas dzīves un pieredzes telpa (salīdziniet ar Hābermasa "dzīvotnes sistēmu"). Šī ir diezgan vienkāršota Lefevra interpretācija, tomēr tas ir veids, kā izprast un izmantot viņa diezgan abstrakto uztvertās, priekšstatītās un izdzīvotās telpas "trialektiku". Sekojot šai konkrētās un abstraktās telpas loģikai, mēs varam traktēt kapitalisma un modernās sabiedrības attīstību kā visplašāko abstraktās telpas hegemoniju pār konkrēto, izdzīvoto telpu (Lefevra terminoloģijā — svētīto telpu). Mūsdienas — tas ir periods, kad industriālās urbanizācijas procesā valsts darbojas ar mērķi mobilizēt telpu kā ražotājspēku, izmantojot tam dažādas infrastruktūras investīciju, telpas plānošanas, rūpniecības politikas un finanšu regulācijas formas, kas tiek virzītas dažādos ģeogrāfiskos punktos un mērogos. Telpa tiek attīstīta kā maiņas vērtība, pārvērsta apmaiņas vērtības vienībās.

"Telpas izkarošana". Attīstības tendences pilsētas telpā
Te nu mēs pievēršamies pilsētībūvniecībai un pārmaiņām pilsētas ainavā jeb, izmantojot mūsdienu urbānā diskursa leksiku, pārattīstīšanai, ko mēs varam traktēt kā patēriņa katalizatoru, līdzekli ekonomiskās izaugsmes stimulācijai industrializācijas trūkuma apstākļos.

Visacīmredzamākā ir darba (ražošanas) telpas pārveide patēriņa telpā — Rīgā gandrīz visas lielās padomju laika rūpnīcas ir rekonstruētas tirdzniecības parku vajadzībām. Tālāk — daži citi transformācijas procesa piemēri.
1. ietvarā ir dažādu gadījumu uzskaitījums nejausā kārtībā, kā tie atspoguļojas medijos (latviešu laikrakstos u.c.). Šos virsrakstus citēju, lai dotu ikvienam iespēju atsaukt atmiņā un salīdzināt situāciju viņa paša valstī.

1

Vēlas saņemt atļauju Ķīpsalas mākslīgai paplašināšanai (www.delfi.lv, 2003. g. maijs).

Jūrmalas ainavā ielaužas debesskrāpji ("Diena", 2003. g. aprīlis).

Hokeja halle mazdārziņu vietā ("NRA", 2002. g. decembris).

Apbūvēs skvēru Ķengaragā ("Rīgas Balss", 12.10.2004.).

Pazemes stāvvietā Kronvalda parkā: noziedzīga kļūda (www.zp.lv).

Pārattīstīšana kā attīstīta kapitālistiskā urbānisma forma šķiet kalpojam postindustriālo pilsētu apdzīvojošās profesionāļu šķiras vajadzībām. Publiskā telpa un daudzas teritorijas kopumā tiek pārattīstītas, lai atbilstu augstākā līmeņa pakalpojumu ekonomikas profesionāļu vēlmēm un gaumei; ļaudis ar zemākiem ienākumiem netiek uzskatīti par pilsētvides stratēģijas objektu. Reizēm izstumšanai tiek pakļauta citādība kā tāda.

Tā sauktās "telpas politikas" un pretošanās ietvaros daudzas marginalizētas grupas pašas rada savas reprezentācijas vietas, kas tiek izdzīvotas, kolektīvi pieredzot — ar tām iekļaujoties plašākā publiskajā eksistencē, reizēm patiešām ielaužoties dominējošajā diskursā.

Viskaļākā konfrontācija parādās gadījumos, kad publiskā telpa tiek nodota privātā īpašumā un pārstrukturēta tā, ka apdraud kāda "pilsētas tiesības" (kā Lefevrs dēvē brīvu pieeju teritorijai un dzīves veida aktualizācijai un drošību pret izstumšanu). Dažas urbānās reprezentācijas, sekojot Pjēram Burdjē (*Bourdieu, 1977, p. 121.*), var arī nosaukt par simbolisku vardarbību, jo pilsētas arhitektūra ir veids, kādā ekonomiskais kapitāls tiek tulkots simboliskajā, lai legitimētu

² Ko gan mums "saka" piramīdas un debesskrāpji? Tie atgādina, kam pieder vara.

iedibinātās attiecības, *status quo*². Būtībā arhitektūra ir nekas cits kā reprezentācijas forma, kas uztur noteiktu nozīmi noteiktas sociālas grupas labā. Hārvijs mēdz arī vērst uzmanību uz to, ka pilsētas telpa ir kultūras artefakts, kas reproducē un leģitimē noteiktas sociālas attiecības. Kultūras artefakti netiek apgūti neapzināti — cilvēkam piemīt refleksijas spēja, kas ļauj konfrontēt sociāli konstruētas nozīmes (attīstītāju, politiķu, mediju uzspiestās), mainīt tās un piedāvāt citas. Publiskā telpa tiek pārvērsta precē. Tas vienmēr ir pārveides un pārdefinēšanas process, jo ir daudzas grupas un personas, kuru identitāte un darbība pakļauj šaubām pilsētas tieksmi pēc viendabīguma, tīrības un abstraktuma (ubagošana, grafiti, ielu kautiņi). Telpas ražošanu var uzlūkot kā pastāvīgu sacensību starp valsti un kapitālu (kas tiecas ražot abstraktu telpu) no vienas un pilsonisko sabiedrību no otras puses, un kā cīņu starp dominējošajām pilsoņu grupām un tiem, kuri izmanto alternatīvus medijus, lai aizstāvētu un radītu savu "kontrtelpu". 2. ietvarā sniegti daži piemēri — klasiskā taktika un citi līdzekļi, kas ļauj panākt pārmaiņas "abstraktās telpas diskursā", lai veidotu jaunas nozīmes un alternatīvas.

2

"Strīda politika":

Vides aktivisti protestē pret naftas termināļa celtniecību Daugavgrīvā (LETA, 08.12.2002.).

"Liesmojošā loka" skrējiens mazdārziņu aizstāvībai (BNS, 11.11.2002.).

Vietējie iedzīvotāji protestē pret koku izciršanu ("Rīgas Balss", 13.09.2004.).

"Identitātes politika" (atšķirīga taktika):

Mākslas projekta "re:publika" ārtelpu objekti Rīgā (6. — 21.09.2003.) — laikmetīgās mākslas zonas Rīgas perifērijā.

Aicinām apmeklēt izstādi "Zudušie. Pieminēklis jūrai" (Bolderājas grupa, e-pasts, 01.2004.) — taktika, kā pretoties naftas termināļa būvei ar vizuāliem līdzekļiem.

Noslēgumā — īss kopsavilkums par liecībām jau pieminētajiem un vēl citiem fenomeniem vai tendencēm pilsētas telpā, kuras tikpat labi varētu būt arī viena un tā paša procesa atšķirīgas šķautnes ("postmodernās pretrunas"?). Pārmaiņas publiskajā un apbūvētajā pilsētas telpā atspoguļo vairāk nekā tikai arhitektonisko

vai dizaina gaumi — mūsu skatījumā tās atklāj sociālo struktūru un reprezentē varas attiecības sabiedrībā, kurā dzīvojam.

- Publiskās telpas atsavināšana sabiedrībai (lai ierīkotu autostāvvietas, supermārketus, atpūtas centrus un tamlīdzīgus iestādījumus);
- padarīšana *par precī* — telpa kļūst par ienesīgu pārdošanas objektu (spekulācijas ar nekustamo īpašumu);
- (*pastiprinošies*) *aizliegumi un izstumšana no telpas* — no centra izspiež mazturīgos iedzīvotājus, ubagus, pat jauniešus (nesen Rīgā pieņemti noteikumi, kas aizliedz atpūsties pilsētas parku zālajos);
- telpas militarizācija — novērošanas kameru³, policijas un apsardzes, slēdzamu vārtu un žogu izplatība;
- segregācija, elites "geto" rajonu, iežogoto ciematu un "cietokšņu priekšpilsētu" izplatība;
- "disnejizācija" — pilsēta un ainava kā uz pastkartēm, hiperreālas celtnes un simulakru telpa.

Kāds radikālis daudzas no šīm pārmaiņām un attīstības tendencēm pilsētas telpā varētu uztvert kā šķiriskas kontroles apliecinājumu, kā sociālo grupu un šķiru fragmentācijas, sašķelšanas un uzmanišanas instrumentu, kam jānovērš sociāli konflikti. No cita viedokļa — šīs tendences var būt un jau ir jaunas iespējas, jauni konflikta punkti un jautājumi pilsoniskajai sabiedrībai. Un tas ir iedvesmas avots māksliniekam un sociālam aktivistam — māksliniekam kā telpas produkcijas ražotājam, kas darbojas dažādībai un atvērtībai, cenšoties novērst abstraktās telpas dominanti pār izdzīvoto. Mums visiem patīk tīra, sakopta un droša apkārtnē, taču mēs varam taujāt, ar kādiem līdzekļiem tā radīta un kādas sociālās grupas tas ietekmējis.

Atsauces

- Bourdieu P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. — Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gregory D. (1994). *Geographical Imaginations*. — Cambridge, MA: Blackwell.
- Harvey D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. — Oxford: Blackwell.
- Lefebvre H. (1979). *Space: social product and use value*. — In: J.W. Freiburg (Ed.) *Critical Sociology: European Perspectives*. — New York: Irvington, pp. 285–295.
- Lefebvre H. (1991). *The Production of Space*. — Cambridge, MA: Blackwell.

³ Plašāka informācija atrodama uzraudzības jautājumiem veltītajā žurnālā "Surveillance & Society".

<http://www.surveillance-and-society.org/journal.htm>.